

ROMAANSE KERKJES IN WOLFHEES EN OMMERINGH

door Henk Jansen

INLEIDING

In het gebied van “Natuurmonument Wolfheze” aan de westzijde van de Wolfhezerweg en ten zuiden van de A50 lag eens het middeleeuwse dorpje Wolfhees. In deze bijdrage wordt het aangeduid met de huidige naam.

Dit dorpje – door enkele Wolfheze-historiografen ook wel Hof Wolfheze genoemd – werd ongeveer begrensd door de gronden van het wildforstergoed (nu Hotel Wolfheze) in het oosten, de landweren en het Stratius Rondeel in het westen, de heerwech (de Oude Kloosterweg en het aansluitende pad over de heide naar de landweren) in het noorden. De zuidgrens van Hof Wolfheze is onbekend. De Zwarte Kolkbeek (nu Papiermolenbeek) loopt door het gebied van de Hof, de kerk stond ten noorden van deze beek, het stukje grond tegenover hotel Wolfheze aan de westzijde van de Wolfhezerweg en ten zuiden van de parkeerplaats aan die weg, lag ten zuiden van de beek. Op dit stukje grond stonden enkele opstallen, waaronder het huis van Stratius, zie de kaart van Wolfheze anno 1553, op pagina 12. De Hof had hoogstwaarschijnlijk nimmer meer dan ± 25 inwoners.

Op een thans niet meer gemakkelijk te herkennen terpje, op tien loopminuten afstand van de parkeerplaats in de zuidwestelijke hoek van de kruising van de snelweg (A50) met de Wolfhezerweg (N783), liggen – op enige diepte – funderingsresten van een middeleeuwse, romaanse kerk. Een kunstwerk met een voorstelling van de kerk aan de rand van de Oude Kloosterweg – even fraai qua materiaal en vormgeving als onjuist qua historiciteit – markeert de plek, ongeveer.

De terp en de kerkresten zijn ettelijke malen doorgraven en blootgelegd, uit historische belangstelling, zoals in 1846 door baron van Brakell, maar ook uit dubieuze motieven door onbekenden. Tweemaal is er serieus onderzoek gedaan aan de fundamenten en de “site” van het kerkje, éénmaal in 1893 door de heer Groneman, inwoner van Oosterbeek, en andermaal in een gefaseerd onderzoek in de periode 2001/2002 tot 2006/2007 door het Amsterdams Archeologisch Centrum (AAC) van de Universiteit van Amsterdam. Groneman heeft een studieverlag gepubliceerd, het AAC niet.

Literatuur- en archiefonderzoek is door mij gedaan in de periode 2001 tot 2007/2008 en de resultaten daarvan zijn neergelegd in het boekje Oud-Wolfheze, kerspel en dorp. (**)

Groneman, niet historisch-archeologisch geschoold, had wel enige praktische archeologische ervaring opgedaan in Zutphen. Bouwkundig gezien was hij mogelijk wel gekwalificeerd om een dergelijke studie te doen. Mogelijk, want hij was opgeleid tot ingenieur in de civiele techniek¹, een breed vakgebied, maar of dat in 1893 ook zo was is mij onbekend.

Hij heeft geput uit de kennis en ervaring van in elk geval een zestal met name genoemde experts uit Leiden en Amsterdam en uit de regio en heeft niet getracht vast te stellen wie de kerk heeft gebouwd. Trouwens, dit punt is, vóór hem en tot dusver, ook steeds onbehandeld gebleven.

In dit nummer van Schoutambt en Heerlijkheid geef ik de redenen voor mijn vermoeden, dat de kerk door Meinwerk van Hamaland werd gebouwd in de 11^e eeuw, niet ver in tijd verwijderd van de bouw van de kerken van Renkum en Bennekom. In de volgende paragrafen wordt uit het beschikbare materiaal een aantal gebeurtenissen en situaties naar voren gehaald, die relevant zijn voor dit vermoeden.

Aan het einde van de drie eerstvolgende paragrafen geef ik mijn duiding aan het gevondene, voor de overige lijkt dat niet nodig. Enig zelfcitatie was onvermijdelijk in dit artikel.

1. DE KERKEN VAN WOLFHEZE, BENNEKOM EN RENKUM

Voor een goed begrip van het onderwerp moet eerst iets worden gezegd over het fenomeen eigenkerk, want alle drie de kerken waren eigenkerken.

Eigenkerken waren particulier eigendom en behoorden aan degene op wiens grond zij waren gebouwd. Iedereen kon een kerk bezitten: een bisschop, privé personen, een koning, een klooster. De eigenaren konden hun kerken kopen, verkopen, ruilen, verbouwen en onder erfgenamen verdelen². Een eigenkerk kon, evenals een bisdomkerk, tot parochiekerk worden aangesteld.

Volgens Kuys was het eigenkerksysteem in het bisdom Utrecht tot in de 12^e eeuw overheersend, vrijwel exclusief zelfs. Het recht om priesters te benoemen lag bij de heer van de eigenkerk. De kerkelijke overheid streefde echter naar inperking van de rechten van de eigenkerkeigenaren. Aan hen kwam in de loop van de 12^e en 13^e eeuw – na het verdwijnen van het eigenkerkstelsel – rechtens het collatierecht toe. Dit recht hield o.a. in dat de eigenkerkheren hun kandidaat-priesters aan de bisschop mochten voordragen ter benoeming; de voordracht werd gewoonlijk door de bisschop gehonoreerd.

De kerk van Wolfheze was van voor 1413 tot in de tweede helft van de 16^e eeuw een eigenkerk van de burggraven van Montfoort. Daarvoor is ruim bewijsmateriaal voorhanden.

Heine maakt aannemelijk dat de kerk van Bennekom een eigenkerk was tot aan 1288; volgens een archiefstuk uit 1278, dat later nog aan de orde zal komen, blijkt dat de kerk in dit jaar inderdaad nog een eigenkerk was.

De kerk van Renkum was een eigenkerk. Dat blijkt hieruit dat de kerk vererfde van moeder (Adela van Hamaland) op zoon (Meinwerk) en dat de zoon de kerk schonk aan zijn eigenklooster de Abdinghof (Paderborn-Duitsland red.). Er zijn ook archiefstukken, waaruit blijkt dat het collatierecht vanaf de 12^e eeuw berustte bij de Abdinghof. Rond 1405 echter is dit recht in handen van het Eltener stift (sticht of klooster, red.).

In het vervolg van deze paragraaf wordt nagegaan of er gegevens of verbanden zijn af te leiden uit de kennis die er is over deze drie gebouwen, over kerkelijke voorschriften voor de nieuwbouw van kerken en over de omgeving van het gebouw.

Wolfheze

Begonnen wordt met de kerk van Wolfheze. Hierover is aanzienlijk meer bekend dan over de beide andere godshuizen. Bovendien is de omgeving van de kerk in Wolfheze altijd zeer dun bevolkt geweest en, in vergelijking met die van de kerken in Bennekom en Renkum, weinig doorgraven.

Gebouw

Zoals gezegd heeft Groneman in 1893 archeologisch onderzoek verricht aan deze kerk. Van de vele aspecten die in zijn verslag aan de orde komen zijn voor het onderwerp van dit artikel vooral relevant de grootte van het gebouw en de toren. Zij zijn relevant, omdat zij typisch zijn voor de Wolfhezer kerk. Vanzelfsprekend speelt ook de datering een belangrijke rol.

Grootte van de kerk

Uit Groneman's studie is af te leiden dat de oppervlakte van de toren ca. 20 m² en van de zaal ca. 128 m² was, buitenwerks. Dat was niet klein voor een middeleeuwse kerk en groot voor een kerk in een vrijwel leeg gebied. Er konden vele malen meer mensen in dan het totale inwonertal van het dorp te eniger tijd en ook aanzienlijk meer dan de kerk als parochiekerk ooit nodig had. Ter vergelijking, de zaal van de stenen kerk van Oosterbeek (\pm anno 975) was \pm 120 m², terwijl de bevolking zonder twijfel groter was dan die van Wolfheze. De stenen zaalkerk van Bennekom (\pm anno 1100) besloeg 180 m²; Bennekom was al in heel vroege tijden een min of meer belangrijke plaats.

Toren en datering

Groneman duidt de kerk als behorend tot "*één der eerste stenen Christelijke kerken in deeze streken...*". Aangezien stenen kerken vanaf omstreeks het jaar 1000 werden gebouwd komt zijn datering neer op ongeveer dit jaar. De directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Pleyte, dateert het gebouw op het jaar 1000.

Groneman baseert zijn datering op wat hij tijdens zijn veldwerk heeft gezien en gevonden. Pleyte heeft contact gehad met Groneman voordat diens verslag verscheen, een gesprek op locatie en een brief, gedateerd 02-10-1893, waarin hij zijn datering beargumenteert als volgt.: "*...ten eerste komt Wolfheze in de oude charters niet voor; zelfs niet vóór het jaar 1200; ten tweede: de handel in tufsteen voor de kerkgebouwen dateert voornamelijk van af de 11^e eeuw; ten derde: de oudste kapellen waren van hout opgetrokken.*"

Zij zeggen dus beiden, dat de kerk van omstreeks het jaar 1000 dateert en daarmee stellen zij impliciet dat de toren en de zaal van dezelfde datum zijn.

Maar, in de middeleeuwen was het gebruikelijk om eerst een zaal of schip te bouwen en dat later te vergroten met een koor, alvorens het – nog weer later – van een toren te voorzien. Zo werd b.v. de kerk van Oosterbeek voor de eerste keer verbouwd \pm 1200 en pas \pm 1350 van een toren voorzien. De Bennekomse kerk werd in 1290 uitgebreid met een toren, de kerk van Ede, waarschijnlijk niet van vóór de 12^e eeuw, kreeg een toren in de 14^e eeuw, de kerk van Renkum, volgens een beschrijving uit 1838 daterend uit de 11^e eeuw, kreeg een toren aan het einde van de 13^e eeuw.

Kortom, als zaal en toren van de Wolfhezer kerk tegelijkertijd werden gebouwd, maakt de toren **hét** verschil uit met vele andere romaanse kerken.

Wat zegt Groneman nu over de toren³?

Dat is tamelijk opvallend: hij heeft het over torengrondslagen en torenfundament, maar als hij over de functie van dit deel van het gebouw schrijft, heeft hij het over “*versmalde voorsprong*”, “*west-fundament*”, “*westelijk gedeelte*”, “*westelijke voorsprong*” of “*tegenkoor*” en “*westdeel*”.

Hij heeft, zo lijkt het, moeten zoeken naar substituten voor het woord toren, terwijl de fundamenten van dit “*westdeel*” duidelijk indicatief zijn voor een toren en historicus Kremer wel spreekt van een toren. Pas in zijn publicatie in *Eigen Haard* (1894) laat Groneman zijn aarzeling varen en gebruikt hij zelf ook de term “*toren*”, maar pas nadat hem de welbekende afbeelding van de Hof en de kerk in 1553 werd getoond.

Was Groneman ervan op de hoogte dat een kerk gewoonlijk eerst van een koor en pas daarna van een toren werd voorzien en heeft hij – geen historicus zijnde – zich ‘ingedekt’ en daarom nagelaten de toren een toren te noemen?

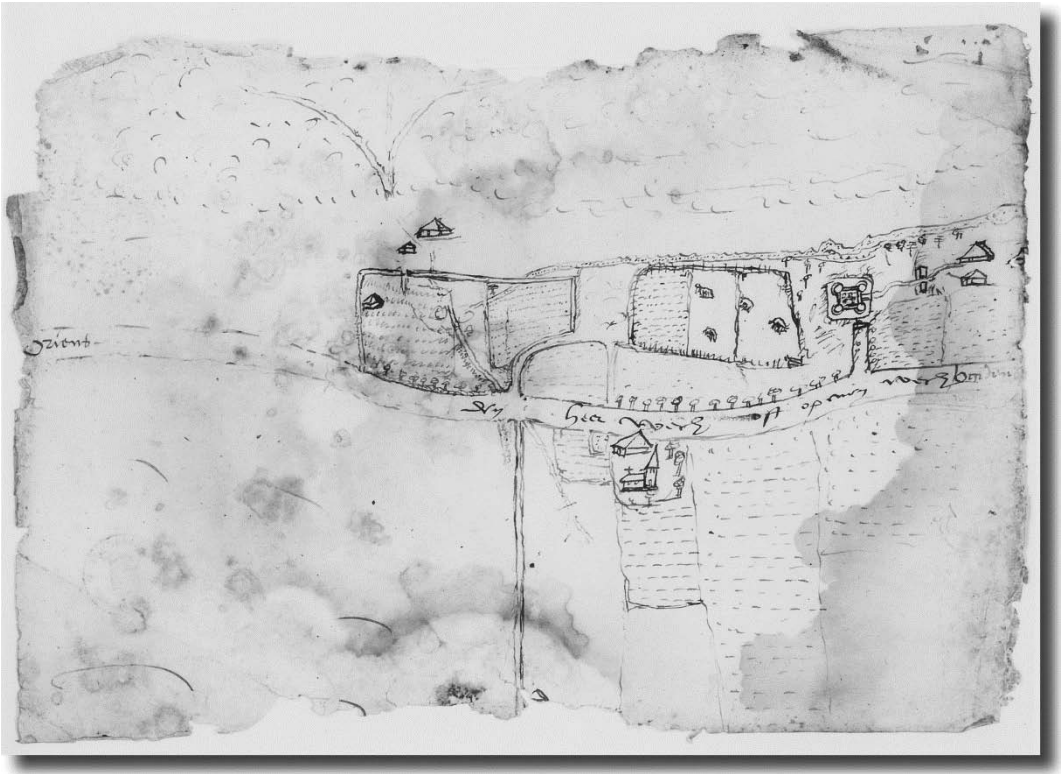
Stel, ter wille van de redenering, dat de toren in Wolfheze later zou zijn gebouwd dan de zaal. Dan zouden hem als civiel ingenieur toch de zeker opgetreden verschillen tussen de fundamenten van de zaal en de toren zijn opgevallen? De verschillende cementtypes en stenen, of de verkleuringen en verweringsen van de stenen? Maar in zijn verslag schrijft hij: “*Wij vonden toch een fundament van zoogenaamde”gegoten keimuren” een soort van beton van veldkeien waarschijnlijk in traskalk.*” Zoals gezegd, opmerkelijk.

Nu hebben leden van het AAC team mij in de laatste fase van het veldwerk meegedeeld, dat het op basis van hun bevindingen moeilijk is tot een datering van de bouwresten te komen, maar dat toren en zaal tegelijkertijd zijn gebouwd. Dat is verrassend nieuws en een gedeeltelijke bevestiging van wat Groneman en Pleyte hebben geconcludeerd: het AAC laat ‘slechts’ na de datering specifiek op omstreeks het jaar 1000 of op de (vroeg) 11^e eeuw te stellen.

Het blijkt nu dat de kerk van Wolfheze niet de enige zou zijn, waarvan zaal en toren tegelijkertijd werden gebouwd. Dat gold ook voor de oorspronkelijke kerk van Oene (kerspel Epe), die voor het eerst in de archieven werd genoemd in 1176. In navolging van Glazema wordt daarover door Blommesteijn e.a. opgemerkt: Schip en toren hebben dezelfde aanlegbreedte en het ontbreken van scheuren of bouwnaden tussen beide bouwdelen maakt aannemelijk dat zij gelijktijdig zijn opgetrokken. Oene was vermoedelijk een bezitsdeel van Hamaland.

Een ander aspect is, dat de vier torenhoeken van de Wolfhezer kerk stonden op grote veldkeien, de grootste had een afmetingen van 80 x 60 x 50 cm.

Het blijkt nu dat in de fundering van de kerk van Angerlo ook vier grote veldkeien werden gebruikt, in het westelijk deel van de kerk, tegen de noord- en zuidmuur, twee aan twee maar niet recht tegenover elkaar. Deze romaanse, tufstenen, éénschepige kerk dateert uit de 11^e eeuw en Angerlo lag in het graafschap Hamaland⁴.



Afbeelding: Kerk en pastorie (wehme, gewijd huis) van Wolfheze in 1553, het noorden bevindt zich aan de onderzijde van de kaart. In het midden van links naar rechts: de 'Heerwech', de verbindingsroute tussen Arnhem, Wageningen en Utrecht. (Bron: Gelders Archief, 0124-AKV438.)

Locatie

Al vroeg in de tijd voerde de kerk van Rome zekere verordeningen in betreffende de locatie van nieuw te bouwen kerken. Zo bepaalde paus Gregorius de Grote (590-604), dat kerken moesten worden gebouwd op heidense cultus- of grafvelden; niet-christelijke tempels mochten niet worden afgebroken, maar konden na een christelijke wijding worden 'hergebruikt'.

Prechristelijke tempels

Voor Wolfheze staat niet vast of de kerk op een voorchristelijke begraaf- of cultusplek was gebouwd⁵. Misschien is het gegeven, dat Groneman vier grote veldkeien heeft aangetroffen onder de toren daarvoor wel een aanwijzing. Want deze stenen kunnen 'heidense' offerstenen zijn geweest, afkomstig van een dito cultusplaats.

Een tweede, mogelijke indicatie komt voort uit de mondelinge mededeling aan mij door leden van het AAC, dat zij een geraamte of een geraamteschaduw – mijn geheugen laat me hier in de steek – hebben aangetroffen binnen de fundamenten van de toren.

Nu heeft Groneman gemeld, dat hij daar niet alleen een doodkist heeft aangetroffen – diepte onbekend – maar ook een geraamte “*vrij wel midden en vrij diep tusschen de torengrondslagen.*” Groneman heeft de meeste van de door hem aangetroffen geraamten weer begraven. Heeft het AAC nu het door Groneman herbegraven skelet herontdekt of heeft het een ‘nieuw’, nu mogelijk dieper gelegen, geraamte gevonden?

Groneman heeft gerapporteerd dat alle door hem aangetroffen geraamten met de ogen oostwaarts lagen, in zijn woorden volgens het Christelijk geloof, d.w.z. zij waren oost-west georiënteerd; het begrip “oriëntatie” wordt op pagina 18 nader toegelicht.

De oriëntatie van het “AAC-geraamte” is onbekend. Maar, indien dit niet oost-west georiënteerd was, behoeft dat nog niet te betekenen dat het dús van een ‘heiden’ was: geestelijken werden precies andersom begraven dan leken en dat werd gedaan omdat ze dan onmiddellijk na de opstanding hun parochianen zouden kunnen toespreken. Groneman heeft niet gerapporteerd, dat hij overblijfselen van priesters heeft gevonden. Duidelijkheid in deze kwestie kan dus vermoedelijk alleen komen uit de context van de vondst (of de herontdekking) door het AAC van het bewuste toren-geraamte.

Hier is een waarneming van Glazema over de kerk van Angerlo relevant. Hij schrijft: “*In het fundament van het oude koor werd een kinderschedel aangetroffen. De wijze, waarop deze schedel in de mortel gebed was, maakte niet de indruk, dat men met een toevalligheid van doen had.*”

Ook de vier veldkeien van de toren van Wolfheze zijn daar niet toevallig ‘terechtgekomen’. Het gaat hier, zoals al gezegd, waarschijnlijk om prechristelijke offerstenen en die werden daar natuurlijk, als steunpunten van de hoekpunten van de toren, welbewust geplaatst. De bouwheer van de stenen kerk gebruikte ze welhaast zeker ter illustratie van de superioriteit van zijn geloof.

Enkele tientallen jaren na paus Gregorius – in het jaar 641 – predikte Sint Eligius dat de ware christen (o.a.) geen licht mocht laten branden nabij tempels, bomen, bronnen en kruispunten van wegen; de reden daarvoor was dat deze plekken door de Germanen werden vereerd als heilige, natuurlijke plaatsen. Later werd het opportuun geacht juist daar kerken te bouwen. Over voorchristelijke tempels is zojuist al iets gezegd.

Schmitt schrijft: “*Waterlopen, meren, bronnen, rivieren en moerassen zijn plaatsen waar het heidendom zich in de ogen van de heilige bisschoppen manifesteert*” en Schuyf, schrijvend over heidens Nederland, zegt: “*In de late ijzertijd vindt men vooral heilige plekken in de natuur. Dit waren ‘overgangsplekken’ tussen hemel en aarde, water en land, oppervlak en diepte: moerassen, bossen, bomen en bronnen.*”

Uit Schuyf’s onderzoek blijkt dat deze overgangsplekken tot ver in de Middeleeuwen voorwerp van verering zijn gebleven en soms tot lang daarna een speciale plaats in volksgebruiken bleef behouden.

De visie van dit tweetal kan gemakkelijk worden bevestigd aan de hand van de vele middeleeuwse schenkingen van bekeerlingen aan kerk of klooster. De giften omvatten heel vaak bossen, open ruimten en watergangen en werden hoogstwaarschijnlijk in de schenking opgenomen op verzoek van de kerk, juist vanwege de speciale betekenis ervan voor de voormalige heiden, diens familie en verdere entourage.

In plaats van bossen, bomen en bronnen had de schenker b.v. horigen kunnen geven, akkeropbrengsten, vee of waardevolle voorwerpen. Of beiden, zoals gebeurde op 26-12-834, toen (delen van) Oosterbeek en de Praets aan de Maartenskerk van Utrecht werden overgedragen: niet alleen bossen, open ruimtes en watergangen, maar ook ‘mannen’ (horigen).

Terug nu naar Eligius’ ‘locatievoorschriften’ in 641. Ik toets ze weer aan de situatie in Wolfheze omstreeks de eerste millenniumwisseling. Voor zover dat mogelijk is. Bomen waren er zeker in de buurt van de kerk. Een waterbron of een waterloop ook, de Zwarte Kolkbeek, nu de Papiermolenbeek genoemd; het water was nodig voor de doop. Maar óók ging er het signaal van uit naar de ‘heidenen’, dat hun heilige water ook in het nieuwe geloof werd gebruikt.

In het middeleeuwse Wolfheze kwamen twee belangrijke wegen samen – de z.g. ‘heerwech’ en de ‘noord-zuidweg’ – die in de late middeleeuwen het vermoedelijk grootste kruispunt op de zuidelijke Veluwezoom vormden⁶. Nu eerst een korte beschrijving van deze wegen, te beginnen met de heerwech.

In 1154 beschreef Albertus Stadensis de route die reizigers vanaf Keulen volgden om de noordelijke Lage Landen te bereiken: Keulen-Neuss-Xanten-Arnhem langs de linker Rijnsoever. Bij Arnhem stak de reiziger de rivier over en trok dan via Zeist naar Utrecht. De rivieroversteek bij Arnhem had ongetwijfeld vooral of uitsluitend plaats op de Praast. De reden waarom de reiziger zijn weg vanaf Arnhem vervolgde aan de rechterzijde van de rivier had te maken met de ‘kwaliteit’ van de gronden aan de linkerkant van de Rijn, vanaf Arnhem westwaarts.

Schrijft van de Westeringh, bodemkundige en historisch geograaf, mij over deze gronden in 2007:

“Vóór de bedijking ---gesloten bedijking in de 14^{de} eeuw --- was de rivier veel minder een natuurlijke hindernis dan de komgronden c.q. het ‘broek’-gebied daarachter (= ten zuiden van de Noord-Betuwsse oeverwal of stroomruggronden). De Rijn werd steeds minder een ‘echte’ rivier, omdat de Waal steeds meer in belangrijkheid toenam. De Rijn verzandde ook steeds meer. Het natuurlijke landschap van de komgronden, later de ‘broeken’, was zeker vóór de bedijking maar ook eeuwen daarna voordat de ont- en afwatering goed geregeld was, een nat gebied met veel wateroverlast en slappe, nog niet gerijpte gronden en een lastige begroeiing.”

Het traject over de Veluwezoom had ongeveer het volgende beloop: Van de St. Jan’s poort in Arnhem naar de Airborne begraafplaats, dan langs Dreyen en Papendal naar Wolfheze (wildforstergoed, kerk, Stratus Rondeel en landweren) en vandaar verder westwaarts naar Heelsum, Renkum, Wageningen en Rhenen⁷.

De weg was gedurende eeuwen de belangrijkste verkeersader tussen Arnhem, Wageningen en Utrecht.

In de Late Middeleeuwen ‘bediende’ de weg in elk geval vier kerken en kapellen (Wolfheze, Renkum en twee te Wageningen), drie kloosters (Mariëndaal, Renkum, Wageningen), twee kastelen (Renkum, Wageningen) en twee – mogelijk drie – wildforsterijen (Wolfheze, Renkum). Roorda van Eysinga meent, afgaande op oude sporen bij de Bilderberg, dat de heerwech ook werd gebruikt voor het verkeer van Oosterbeek naar Renkum en Wageningen, het lokale/regionale verkeer.

Het Utrechtse deel wordt door van Asch van Wijck beschreven: *“Wij meenen dezen weg te herkennen in den ouden Arnheemschen bovenweg, welke van den Greb af over Rhenen en Remmeden (sic), voorst onder den naam van Franschen weg nog bekend zijnde, achter het kerkdorp Elst naar Amerongen, en van daar, door Leersum..... en wijders achter Doorn en Driebergen naar Zeist looptals tot aan Utrecht voortlopende.”* Hij kenmerkt deze weg als onderdeel van: *“de gewone route van Arnhem over Zeist naar Utrecht”* en stelt er enkele vragen bij: *“Verkozen zij (de Romeinen) altijd die door landen aan overstromingen zoo dikwijls blootgesteld; of hadden zij zich het hulpmiddel voorbereid om over de hooge gronden der zuidelijke Veluwezoom, en der zuidelijke zijde der Utrechtsche bergheuvelen, tot aan de Bilt, in de nabijheid van hunne sterke stellingen van Utrecht, Vechten en Meeren, hunne krijgswegelingen en de marschen hunner krijgsvenden te verzekeren? Was de weg zelve niet door posten versterkt en beveiligd?”*

Voorts merkt hij op dat de weg: *“(heeft) een regelmatige aanleg ter breedte van elf Nederl. Ellen”*, dat plaatsen als Rhenen, Doorn en Zeist, welke in de 9^e eeuw voor het eerst worden genoemd, aan deze weg liggen en dat bij Rhenen zekere Romeinse voorwerpen zijn aangetroffen. Hij had er het Romeinse Fectio (= Vechten, ten zuiden van de A12 bij Bunnik) aan kunnen toevoegen⁸.

De grote vraag in dit artikel is natuurlijk of de heerwech er al was ten tijde van de bouw van de kerk in Wolfheze. Was ik daarover in 2008 nog wat aarzelend, nu ben ik er wel zeker van dat die vraag positief kan worden beantwoord:

- Van Asch van Wijck suggereert dat het Utrechtse deel van de weg al uit de Romeinse tijd kan dateren. Die suggestie is niet zo verwonderlijk: de weg ligt op de grens van de hoge en de lage Stichtse gronden, zoals b.v. ook de Diedenweg tussen Wageningen en Ede op de grens ligt van hoge en lage gronden. En deze weg wordt algemeen aanvaard als een weg die uit prehistorische tijden dateert.

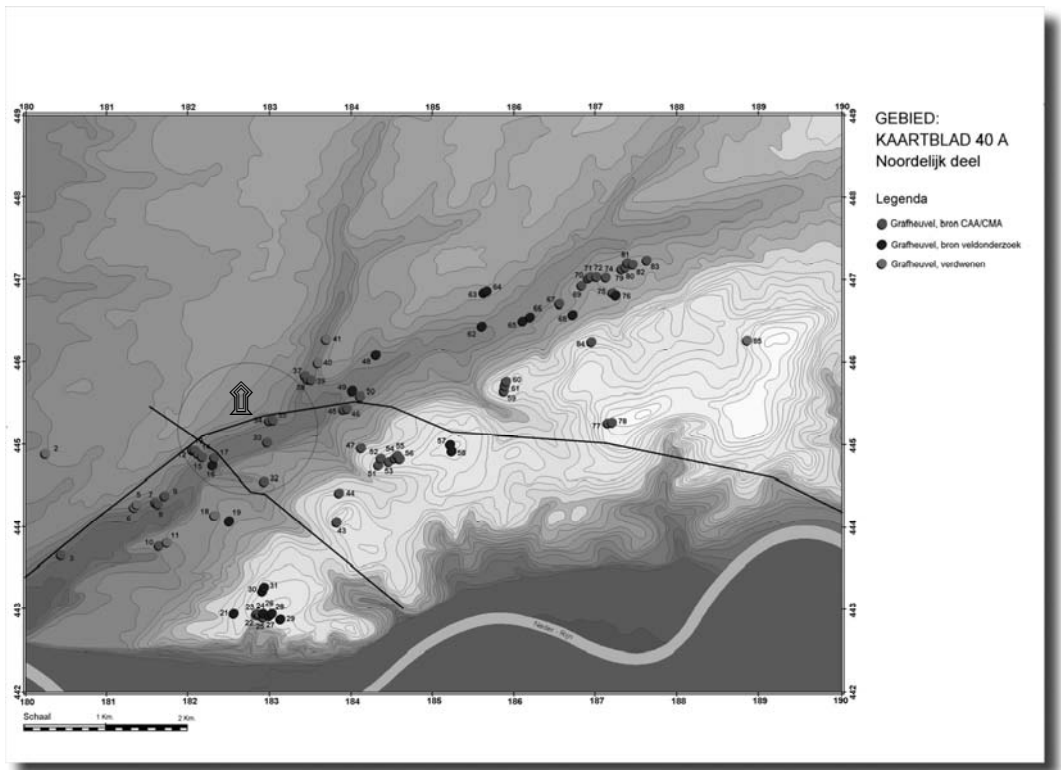
Ook het Veluwse trajectdeel van de heerwech kan uit deze tijden stammen.

Over meerdere plaatsen langs de heerwech worden prehistorische vondsten en vermoedens van prehistorische activiteit gemeld: Leeren Doedel: grafveld; Papendal: kinderbegraafplaats; Dreijen (Oosterbeek): draaiburcht (labyrint); Wolfheze: grafheuvels, bewoning; Renkums beekdal: grafheuvels, bewoning; Dreijen (Paasberg, Wageningen): grafheuvels, bewoning, grafveldjes, draaiburcht (labyrint)⁹.

Drenth en Lohof zeggen: *“Soms liggen grafheuvels zodanig op een rij dat verondersteld wordt dat ze aan een weg waren gesitueerd.”* Dit lijkt in Wolfhees het geval te zijn¹⁰.

- Stadensis beschrijft de weg in 1154 al als bestaand; de onderliggende reden daarvoor is zojuist al genoemd.
- Een deel van de weg was al in de vroege middeleeuwen in gebruik voor het vervoer van ijzer, dat werd gewonnen uit ijzerslakken ter hoogte van de Airborne begraafplaats.
- Het is mogelijk de vraag naar de oudheid van de heerwech ook anders te benaderen.

Het valt op, dat langs vrijwel het gehele traject van de heerwech over de Zuid-Veluwezoom min of meer belangrijke ‘Hamalandse’ goederen en gronden lagen: Arnhem (prædium, onbekende omvang, waarschijnlijk omgeving huidige Walburgiskerk en nabij de rivierovergang de Praets), Oosterbeek (ijzerwinning bij Airborne kerkhof; vermoedelijk heeft Adela dit gebied in eigendom gehad en op een onbekende datum vóór 18-11-1006 aan de Utrechtse bisschop geschonken), Wolfheze (kerk, dit artikel), Heelsum (welhaast zeker Hamalands), Renkum (prædium), Wageningen (Nude, Haverlant), Rhenen (hoeven Laarseberg)¹¹.



Afbeelding: *Kruising van de heerwech met de noord-zuidweg. De kerk (🏰) ligt op het middelpunt van de middellijn van 2 km. (Bron: Tumulikaart Dhr. R. Houkes van de AWN, afdeling 17, Arnhem; Het beloop van de beide wegen en de cirkel zijn ingetekend door de auteur.)*

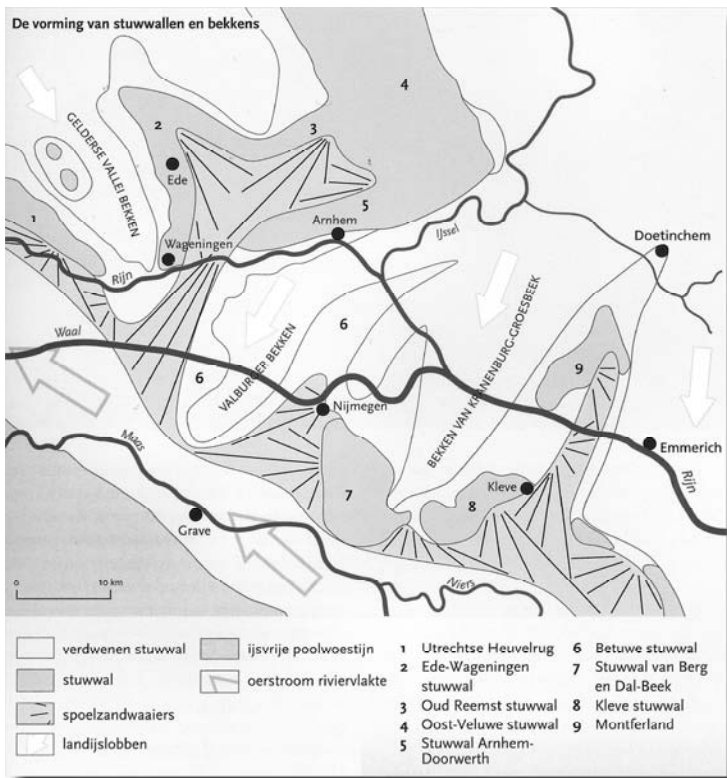
De noord-zuidweg laat zich beschrijven als volgt.

Komend vanuit het zuiden volgde de weg ongeveer het traject Driel-Oosterbeek-Wolfheze-Harten en vervolgens naar Bennekom-Goudsberg-Meulunteren-Barneveld-Amersfoort. Het traject Oosterbeek-Wolfheze ‘liep’ als volgt: vanaf de Rijn via het Seelbeekdal tegen de Veluwe stuwwal op in noordwestelijke richting, ten zuiden van Wolfheze naar de overgangen van de Zwarte Kolk- en de Wolfhezebeek, waar in de 17^e eeuw nog de Heelsumse beek bij kwam. Deze overgangen lagen juist buiten de westgrens van Hof Wolfheze¹². In de vroege middeleeuwen bediende deze weg de 10^e eeuwse ringwalburcht bij de Duno en hof Seelbeek. Deze noord-zuidweg was erg populair en dateert van prehistorische tijden.

Tot zover enkele kerkelijke ‘locatie-keuze-voorschriften’. Resteren nog drie aspecten die om een beoordeling vragen.

Terp

Allereerst is daar het gegeven dat de kerk op een verhoging, een terp, werd gebouwd. De toren was een verwijzing naar de prediking, die naar de hemel verwees en was een symbool van de kerk en Maria. Kerken werden vaak op een verhoging of op een hoge rand in het veld gebouwd¹³ en dat verwees naar de immateriële kerk, gesticht op de rots van Petrus¹⁴. De Wolfhezer kerk stond op een terp op de zuidhelling van de sandr¹⁵ en was vanuit alle richtingen goed zichtbaar. Echter, de hoogteverschillen in het gebied rondom de kerk zijn in de loop der eeuwen veranderd.



Afbeelding:
 Spoelzandwaaiers (Sandr) en stuwwal. Wolfheze lag op de meest noordelijke sandr en wel op de zuidwestelijke grens ervan. De spoelzandvlakte wordt daar begrensd door het beekdal en aan de zuidgrens van het beekdal verrijst de stuwwal.
 (Bron: Maarten Slooves, uit: De Oosterbeekse en Doorwerthse beken, Ruud Schaafsma, Matrijs, 2010.)

Oriëntatie

Gewoonlijk werden middeleeuwse kerken met de lengteas oost-west georiënteerd. Deze oriëntatie werd al in de prehistorie toegepast, b.v. bij hunebedden en zal ook in historische tijden wel niet uitsluitend bij christenen in zwang zijn geweest: de zonsopgang en -ondergang hebben overal ter wereld in het oosten en het westen plaats. De oost-west oriëntatie was in de kerkbouw zó vorm gegeven dat de toren zich aan de westkant bevond en het koor, het hoofd van de kerk, aan de oostzijde. Het westen symboliseerde de streek van de dood; uit het oosten kwam de verlossing, de Verlosser. Of de Wolfhezer kerk ook precies oost-west stond is niet geheel duidelijk. Groneman suggereert dat wel, maar is er niet echt expliciet over¹⁶.

Grafheuvels

De kerk werd omgeven door een aantal grafheuvels (tumuli; red.) en stak er letterlijk torenhoog boven uit. Trekken we op de tumuli-kaart van Houkes vanuit de Wolfhezer kerk een cirkel met een middellijn van twee km dan vallen in elk geval veertien grafheuvels binnen het gebied.

Borman¹⁷ merkt op dat de Germanen een heilige angst voor de grafheuvels van hun voorouders hadden. Voorouderverering, niet getolereerd door het christelijk geloof, had plaats nabij grafheuvels en werd tot ver na de kerstening gepraktiseerd. Bij grafheuvels hadden heksen- en kattendansen plaats en zij waren tevens de woonplaats – volgens de Drentse dominee Jan Picardt (1600 -1670) – van ‘witte wieven’. Tot in de 18^e eeuw werden er wel galgen geplaatst op of nabij grafheuvels voor de terechtstelling van misdadigers¹⁸.

In september 1904 rapporteert Holwerda dat hij tumuli heeft aangetroffen ten noorden van de kerk. Hij noemt geen aantal. Houkes vermeldt deze heuvels niet. Wellicht zijn ze bij de aanleg van de A50 verdwenen. Daarnaast kunnen er, toen de kerk werd gebouwd, nog andere grafheuvels zijn geweest die inmiddels al (lang) zijn verdwenen. De kerk zal dus oorspronkelijk door minimaal zestien tumuli zijn omgeven. Vermoedelijk was de kerk vanaf de grafheuvels, behoudens bosschages, goed zichtbaar.

De beschermheilige van de kerk is niet bekend.

Bennekom

In recent (2006) onderzoek zijn resten van een tufstenen fundering aangetroffen van een romaanse, rechthoekige zaalkerk van 20 x 9 m, die is gedateerd op de 11^e – begin 12^e eeuw. De kerk staat ongeveer op de scheiding van de hoge gronden aan de oostzijde en de lage gronden van de Vallei, aan een noord-zuid lopende weg vanaf het Lexkesveer en op enkele kilometers afstand van de kruising van deze weg met de al besproken heerwech. Het gebouw staat waarschijnlijk niet precies oost-west, maar, zoals ook de kerk van Oosterbeek en wellicht die van Wolfheze, onder een scherpe hoek (in Oosterbeek $\leq 25^\circ$) op de X-as van de topografische kaarten 39F en 40A.

De patroon van de kerk is St. Alexander, naamdag 10 juli, een martelaar te Rome in het jaar 160/161.

Wicbert en Waltbert, bekend van de schenking van delen van Oosterbeek en de Praets op 26-12-834 aan de Utrechtse Maartenskerk en als voorouders van Meinwerk in de tak van de van Immedingens, zijn de stichters van het klooster Wildeshausen bij Bremen. In het jaar 850/851 nam Waltbert het gebeente van Alexander vanuit Rome mee naar Wildeshausen; het klooster had goederen op de Veluwe, evenals – later – Meinwerk en de Abdinghof.

Slechts enkele kerken in Duitsland voerden de naam van deze martelaar, o.a. Holtrup en Wallenhorst.

In of rond het jaar 1000 zou Meinwerk ook in het bezit zijn van relikwieën van Alexander. Wellicht kwam zo de naam Alexander naar Bennekom. Opvallend is dat de naam van deze martelaar in Nederland alleen door de Bennekomse kerk werd gevoerd. Na de 11^e eeuw is de naam van deze Alexander niet meer aan een andere kerk verbonden.

Renkum

Het oudste deel van de kerk, die in 1864 is gesloopt, was een bijna vierkant, éénbeukig schip. Demoed geeft er een schets van, ongetwijfeld ontleend aan Eijck van Zuilichem, de man die in 1838 een beschrijving heeft gegeven van het gebouw¹⁹. De schets toont een grondplan waarvan de zijden niet loodrecht op elkaar staan. Op iedere zijde van het schip staat een ronde, opstaande boog.

Het gebouw stond op het gebied van de huidige Gemeentelijke begraafplaats ‘Onder de Bomen’, met de in de 13^e eeuw gebouwde toren gericht op de uiterwaard. De locatie vertoont grote overeenkomst met die van de Wolfhezer kerk en ook met die van de in 1519 opgeleverde kerk van Heelsum aan de Koninginnelaan: nabij een laaggelegen gebied waar een beek doorheen stroomt.

De heerwech lag op korte afstand van de kerk. Een beschermheilige is onbekend.

Duidingen

Pleyte en Groneman zijn het eens over de datering van de Wolfhezer kerk, ± het jaar 1000. De onderbouwing die Pleyte geeft aan zijn datering bevat in feite twee opmerkingen en slechts één aanwijzing, een indirecte, die gaat over het begin van de handel in tufsteen voor de kerkenbouw en is daarmee niet echt sterk.

Groneman's aanvankelijke ‘worsteling’ met de toren kan worden verklaard vanuit het ongebruikelijke van een gelijktijdige bouw van zaal en toren in de 10^e en 11^e eeuw. Hij aarzelt op een aspect dat buiten zijn expertise ligt. Dat maakt zijn hoofdconclusie, die ligt binnen zijn vakgebied, alleen maar sterker: gebaseerd op redenen aan de bouwval zelf ontleend dateert hij de kerk, d.w.z. zaal en toren, op ca. het jaar 1000. Ook is Groneman consistent in zijn conclusie. In zijn verslag zegt hij tot tweemaal toe, dat de kerk als een vroege, stenen christelijke kerk is te beschouwen en hij herhaalt dat enkele maanden later in een publicatie, die op 08-11-1893 wordt aangereikt ter opnemings in Eigen Haard 1894. Groneman rapporteert niet, dat ook maar één van de zeker zes experts, vóór of ná zijn publicatie in Eigen Haard, zich tegen zijn datering heeft verzet.

Er is een tweetal overeenkomsten tussen de kerk van Wolfheze (vermoedelijk Hamalands) en twee kerken in de IJssel-regio (waarschijnlijk resp. zeker Hamalands): gelijktijdige bouw van zaal en toren en het gebruik van veldkeien in de fundering. De oorspronkelijke kerk van Oene komt voor het eerst in de archieven voor in 1176 en de oorspronkelijke kerk van Angerlo wordt gedateerd op de 11^e eeuw.

Een derde mogelijke overeenkomst ligt in de vondst van de kinderschedel in Angerlo, die, meer dan waarschijnlijk, welbewust was ingebed in het fundament en de vondst van het (de) torenskelet(ten) in Wolfheze. Zolang een onderzoeksverslag van het AAC ontbreekt, kan daarover weinig concreets worden gezegd. Wel kan worden gezegd, dat het ten tijde van de bouw van de 11^e eeuwse kerk van Angerlo kennelijk opportuun was, als blijk van de christelijke superioriteit een, ongetwijfeld ‘heidense’, kinderschedel in het fundament op te nemen, zoals dat in Wolfheze werd gedaan met de veldkeien dan wel offerstenen in het torenfundament.

Het is redelijk te veronderstellen, dat de bouwheer van de Wolfhezer kerk – om het even in welk tijdsbestek hij ook maar optrad – een zekere (grote) mate van welstand niet kan worden ontzegd als hij het zich kan veroorloven een relatief grote kerk met zaal én toren te realiseren in een vrijwel leeg gebied.

Wolfheze was niet alleen voor de pre-christelijke bewoners een aantrekkelijke vestigingsplaats, maar was ook voor de bouwheer van de kerk een attractieve locatie om zijn geloof te manifesteren. Hier kon hij op indringende wijze aantonen dat zijn geloof sterker was dan dat van de ‘heidenen’.

De kerk werd gebouwd op een locatie die aan uiteenlopende, belangrijke kerkelijke eisen voor kerkelijke nieuwbouw voldeed, steeds in of nabij heidens-heilige plaatsen, met vermoedelijk voorchristelijke offerstenen in de fundering en gebouwd boven en over een skelet, omgeven door grafheuvels en nabij een kruising van wegen.

Daarmee lijkt de keuze voor deze locatie enerzijds gebaseerd op inzicht in heidense gebruiken en anderzijds op kennis van kerkelijke locatie- en bouwvoorschriften en zo geïnspireerd door institutioneel strategisch denken dat die waarschijnlijk niet door een lokale heerser, die zijn eigen kerk wilde bouwen, zal zijn genomen.

Dit alles overziende vormt zich het beeld, dat de kerk al vroeg werd gebouwd, in een tijd dat het christelijk geloof wellicht nog niet algemeen was aanvaard op de Zuid-Veluwezoom. En dan ligt de 11^e eeuw, en ook de vroege 11^e eeuw, eerder in de rede dan enige datering later in de tijd. Dit beeld is niet in strijd met Groneman’s datering van zeventien historische voorwerpen, waarvan er acht vallen in het tijdvak vanaf de 8^e tot en met de 13^e eeuw.

Over de kerk van Bennekom valt in deze duiding weinig te melden; het gebouw lijkt op dat van Wolfheze en op vele andere romaanse, tufstenen kerkjes in de Rijn- en de IJsselregio. De betrokkenheid van Meinwerk bij de vestiging van het patrocinium Alexander oogt plausibel: buiten het geslacht van de van Immedingens zijn er welhaast zeker geen andere families, personen of instituties in Duitsland en Nederland die deze martelaar als beschermheilige hadden. In Nederland is de naam alleen door de Bennekomse kerk gevoerd, en wel tot in de reformatietijd.

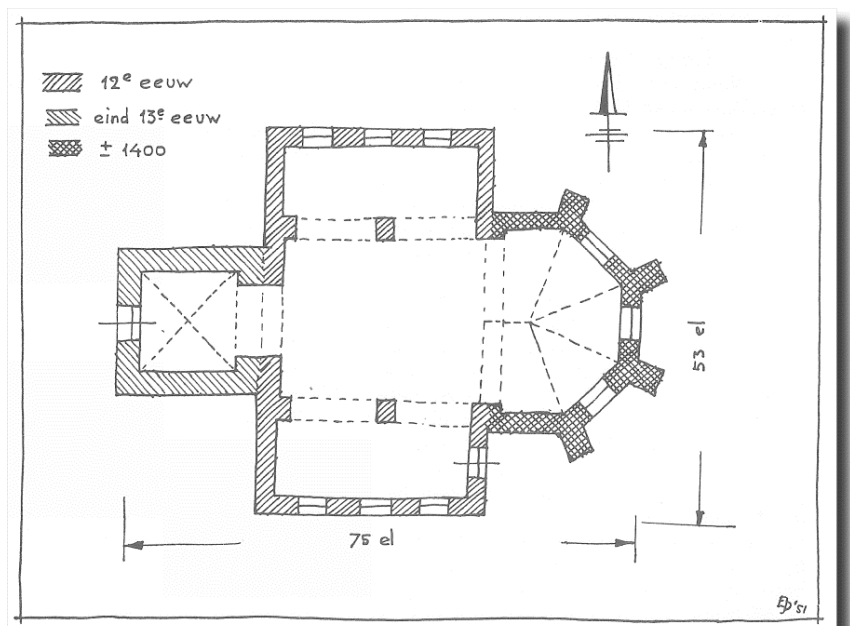
De kerk van Renkum werd niet genoemd in de boedelscheiding van december 996, maar wel in een akte van november 1031, waarmee Meinwerk aan zijn klooster de Abdinghof (o.a.) een 'capella' schonk. Deze schenking geschiedde 'ex heridate parentum meorum', uit de erflating van zijn ouders.

Op basis van deze beide stukken neem ik aan dat de kapel van ± 1015 dateert. In de eerder genoemde beschrijving van het gebouw in 1838 wordt het gebouw gedateerd op de 11^e eeuw. Demoed vermoedt enerzijds dat het werd gebouwd door 'een der graven van Renkum'²⁰, waarmee hij ongetwijfeld bedoeld heeft de vader en de zonen van Adela maar neemt op weinig overtuigende gronden aan, dat de kapel in de tweede helft van de 12^e eeuw zou zijn gebouwd. Een aanvullende aanwijzing dat Adela de bouwvrouwe kan zijn, is wellicht te ontleen aan de vorm van het gebouw, een (bijna) vierkant; de gebruikelijke vorm is een rechthoek²¹.

Een vierkant gebouw kan niet oost-west worden georiënteerd en voldoet daarmee niet aan een belangrijke gewoonte in de toenmalige kerkbouw. Adela heeft misschien niet geweten van de kerkbouwgewoonten van haar tijd, maar heeft ook de rechthoekige, stenen kerken van Oosterbeek (gedateerd ± 975 , vrij zeker het eerste stenen gebouw op de Zuid-Veluwezoom) en van Ermelo (gebouwd voor 1010) kennelijk niet als voorbeeld genomen.

Mij zijn, naast de kapel van Renkum, geen andere 11^e of 12^e eeuwse stenen godshuizen bekend in de Rijn- en de IJsselregio die een andere dan een rechthoekige zaal hadden. Tenslotte is bijzonder, dat op elk van de vier zijden van het schip een ronde, opstaande boog was geplaatst, vrij zeker romaanse rondbogen.

Afbeelding:
Plattegrond
van de (in 1864
gesloopte) kerk
van Renkum
van tijd tot tijd.
(Bron: E.J.
Demoed, Van een
groene zoom aan
een vaal kleed,
pag. 175, 1953.)



Kortom, een kerkje met een onbeholpen grondplan, een ongebruikelijke, bijna vierkante vorm en met vier romaanse rondbogen. Een verdere bijzonderheid – later in de tijd – is, dat aan het oorspronkelijke kerkje eerst zijbeuken werden toegevoegd (12^e eeuw), vervolgens een toren (einde 13^e eeuw) en pas in laatste instantie een koor (± 1400).

Deze uitbreidingen verhulden het ontbreken van een oost-west oriëntatie enigszins aan de buitenkant. Inwendig oogde het gebouw als een noord-zuid gerichte zaal met halverwege een koor aan de oostzijde. Van de vele vragen die er zijn rond de bouw en de ‘evolutie’ van het godshuis is misschien vooral het tijdstip van de bouw van het koor opvallend. Omstreeks de tijd dat dit werd gebouwd werd ook het Onze Lieve Vrouweklooster gebouwd en had ‘Elten’ het kerkgifterecht van de Renkumse kerk.

Had de Abdinghof in 1357 het hoge land met de weide rond de kerk in bezit, het klooster van Elten had in 1400 in bezit de grond waarop de kapel stond. Was er een verband tussen al deze zaken?

Tenslotte nog iets over de kerkelijke status van het godshuis, *capella* of *ecclesia* (kerk). Volgens de boedelscheiding van 996 was het een kapel. Maar van welke (parochie-)kerk was deze kapel dan een kapel? Kan het zijn dat de aanduidingen *capella* en *ecclesia* naast elkaar zijn gebruikt ter identificatie van één en hetzelfde gebouw met de status van een kerk of van een kapel?

2. DE FAMILIE VAN HAMALAND ROND HET JAAR 1000

Het graafschap Hamaland lag aan weerszijden van de IJssel, van iets benoorden Deventer zuidwaarts met uitstulpingen naar het oosten bij Lochem en bij Doetinchem en omgeving, grofweg dus de IJsselregio en het gebied van Elten en omgeving. Tal van eigendommen – gronden, hoeven, gebouwen en rechten – lagen buiten dit graafschap, o.a. op de Veluwe en in de Betuwe, maar ook in het Gooi en in het Groningse.

Het geslacht van Hamaland werd door de schrijver van de Vita Meinwerici (levensbeschrijving van bisschop Meinwerk van Paderborn; red.) omschreven als “*zeer rijk en van buitengewoon oude adel*”. De familie was welhaast zeker betrokken bij de Veluwse en Montferlandse ijzerproductie, welke op enkele plaatsen tot in de 10^e eeuw heeft geduurd. Mogelijk was Adela van Hamaland betrokken bij de productie van ijzer bij Oosterbeek. Nabij het Airborne kerkhof lag een vroegmiddeleeuwse vindplaats van ijzerslakken, waaruit 75 á 100 ton ijzer moet zijn geproduceerd. Op een onbekende datum vóór 18-11-1006 schonk zij gronden bij Oosterbeek aan de Utrechtse bisschop. Wellicht was de voorraad ijzerslakken toen geheel verbruikt. Ook het transport van ijzer was vermoedelijk een inkomstenbron voor de familie: langs de gehele Veluwezoom van Rhenen tot iets voorbij Deventer had zij goederen en gronden aan en nabij de Rijn en de IJssel.

De familie had sedert het begin van de 10^e eeuw goede relaties met de bisschoppen van Utrecht en had tot aan, zeg, het midden van de 10^e eeuw een zeer vooraanstaande rol op de Veluwe inclusief de Veluwezoom. Zij was er ook in de 11^e eeuw nog steeds belangrijk.

Rond de millenniumwisseling was Adela (* ± 955, † ± 1022) de meest op de voorgrond tredende figuur in haar familie, alsook op de Veluwe en in de Achterhoek. Zij wordt door sommige auteurs aangeduid als gravin of gravin van Hamaland of als Adela van Renkum, vaker wordt zij genoemd zonder enige titel. De mannen rondom Adela hadden grafelijke rechten op de Veluwe.

Haar vader was graaf Wichman IV van Hamaland (± 920, † ± 973) uit het geslacht van de Meginhardi en was gehuwd met een dochter van Arnulf van Vlaanderen, Liutgard. De auteur van de *Vita Meinweri* omschrijft hem als zeer rijk en bijzonder aanzienlijk en zegt dat Wichman's voorvaderen het over een groot deel van Duitsland voor het zeggen hadden en in het bijzonder over de landen langs de zee kust.

Hij is door verschillende historiografen verschillend betiteld: *graaf in Renkum*, *graaf in het Utrechtse bisdom*, *graaf op de Veluwe* en *graaf langs de Veluwezoom*, *graaf van Teisterbant en Renkum of Redichem*. Wichman was waarschijnlijk een neef van de bisschop van Utrecht.

Adela's eerste echtgenoot Immed († 983) was graaf in het bisdom Utrecht en afkomstig uit het voorname Saksische geslacht van Immedingen. Telgen uit dit geslacht zijn Wicbert en Waltbert, voor wier zielsrust goederen, gronden, mannen en waterlopen in Oosterbeek en op de Praets werden geschonken aan de kerk van Utrecht op 26-12-834. Vrij waarschijnlijk brachten zij in de 850-er jaren de naam Alexander naar het klooster Wildeshausen in Duitsland.

Het echtpaar had twee zoons. De oudste zoon Dirk (* 970, † 1017) werd genoemd *graaf langs de Veluwezoom*; Meinwerk, Adela's tweede zoon (* ± 975, † 05-06-1036), werd ook *graaf van Veluwe* genoemd. En er waren twee, mogelijk drie, dochters: Azela, kanunnikes in het stift (sticht, klooster; red.) van Elten, waar haar tante, Liutgard, abdis was; mogelijk Emma, gehuwd met Liudger, zoon van de Saksische hertog Herman Billung en Glismod, echtgenote van Adalbert van Oostenrijk.

De familie was – met uitzondering wellicht van de keizer – vermoedelijk machtiger, invloedrijker en materieel rijker dan enige andere familie, enig ander orgaan of instituut op de Veluwe, ja zelfs in de Lage Landen.

Tot zover enkele algemene opmerkingen, die het belang van de familie in grote trekken aangeven.

In de zoektocht naar de bouwheer of -vrouw van de onderhavige kerken moet nu eerst worden vastgesteld hoe de familie (of de afzonderlijke leden ervan) was gegoed op de Zuid-Veluwezoom en, vooral, de locatie van hun goederen en gronden. In het kader van dit artikel zijn die gronden van speciaal belang. Niet alleen omdat die aangeven hoe rijk en belangrijk de familie was, maar ook omdat de kerken die zij bouwde eigenkerken waren, gebouwd op eigen gronden.

Is het familiale grondbezit, zoals dat bestond omstreeks het midden van de 10^e eeuw alleen in grote trekken bekend, in het eerste kwart van de 11^e eeuw – na de hieronder te bespreken langdurige goederenstrijd en de verdeling daarvan aan het einde van 996 – is het wel inzichtelijker geworden. Maar zeker niet op het 'microniveau' van de grondeigendom van de hier behandelde kerken.

De situatie in kort bestek is als volgt.

Vóór het jaar 968, wellicht vanaf augustus 965 of 966, bouwde Wichman zijn op de Elterberg gelegen burcht om tot het stift Elten en in 968 schonk hij het enkele goederen, die hij in leen had van keizer Otto I. Eigen goederen, waaronder de *curtis Redincghem*, schonk hij het stift in 970. In 973 of eerder, benoemde Wichman zijn dochter Liutgard als eerste abdis van het stift en in dit jaar ook werd het stift, op verzoek van vader en dochter, onder keizerlijke bescherming gesteld. Vervolgens schonk Liutgard, kort na de dood van haar vader in 973, haar gehele erfdeel aan het stift.

Adela verzette zich tegen deze gang van zaken. Kort na Liutgard's overlijden in 996 maakte zij zich meester van het Hamaland-erfdeel, dat Liutgard na Wichman's dood aan het Eltener stift had geschonken, maar keizer Otto III beval Adela er weer afstand van te doen. Niet lang daarna trouwde zij met Balderik – tot kort daarvoor vazal van Liutgard – waarna Balderik de Eltener berg bezette in een poging het gehele stift in handen te krijgen. Opnieuw greep de keizer in. Hij stelde een boedelscheiding voor tussen Elten en het echtpaar Adela-Balderik en vervolgens werd een groot aantal goederen – waaronder op de Zuid-Veluwe Arnhem en Renkum – half om half verdeeld.

Na de dood van Adela ontvingen Meinwerk en zijn zuster Azela elk (o.m.) de helft van Adela's eigendom in Renkum. Vervolgens droeg Meinwerk zijn Renkum's erfdeel over aan de Abdinghof in Paderborn en Azela haar erfdeel aan het stift van Elten, waar zij inmiddels kanunnikes was geworden.

Hier wordt nu eerst aangegeven wat thans bekend is over Hamalands grondeigendommen in de streek vanaf Oosterbeek tot Renkum en in Bennekom. Het doel daarvan is natuurlijk om de eigendom van de familie aan te wijzen van het stuk grond, waarop de kerken van Wolfheze, Renkum en Bennekom werden gebouwd.

Dat is, zoals nog zal blijken, maar ten dele gelukt: van elk van de drie kerken is de locatie precies bekend, maar alleen van de Renkumse kerk weten we dat de onderliggende grond 'Hamalands' was.

Oosterbeek

Het middeleeuwse dorpje Oosterbeek – nabij de Rijn, rondom de kerk – behoorde niet tot de eigendommen van de van Hamalands. De archieven leveren daarvoor geen enkele aanwijzing. De nederzetting werd al met 'Ostrabeke' aangeduid in het jaar 834, toen (delen van) het dorp aan de Utrechtse kerk werden geschonken. De kerk van Oosterbeek, gebouwd door monniken van het klooster Werden, werd ± 975 opgeleverd.

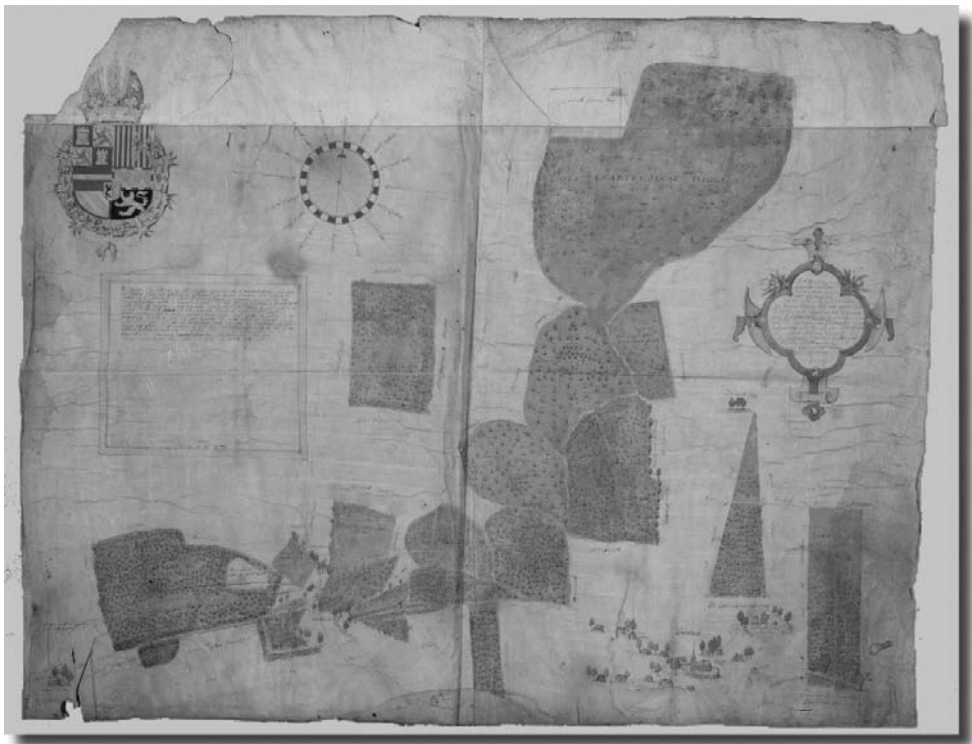
Aan de westzijde grensde het dorpje aan het territorium van de van Hamalands, de Dorenweerd; de grens werd welhaast zeker gevormd door de Seelbeek. Het gebied Lopen, nabij Rosande aan de oostzijde van Oosterbeek, is mogelijk te identificeren als Lopena, dat werd genoemd in de schenking van 1025 van koning Koenraad aan zijn vertrouweling Werner; graaf Balderik, echtgenoot van Adela, had hier twee *mansi*, hoeven. De in 1570 aan de oostzijde van Oosterbeek liggende hegge Boxoord (Boicxhoirde, Buxoirde) is mogelijk te identificeren als het bos Suboirt, genoemd in de boedelscheiding van 18-12-996; na deze datum werd het aan Elten teruggegeven.

Koenenbos

Dit bos lag op de Zuid-Veluwezoom – grofweg tussen Heelsum, Wolfheze en Oosterbeek – en werd doorsneden door wegen. Uit een tekst daterend van het jaar 1015 blijkt dat Meinwerk een schenking kreeg van Cuono: *“Ein freier Mann, Cuono, gibt dem Bisschof Meinwerk sein Holz zu Are, seitdem Conenbusch genannt und ein anderer das Mühlwasser zu Helessem.”* Uit hetzelfde stuk blijkt dat Cuono een ministeriaal van de kerk te Paderborn was en dat hij nog meer goederen had: *“Cuono, ein Ministerial der Kirche zu Paderborn, verpflichtet sich, anstatt des Zehnten von seinem Gute zu Adanun, zu einer festen Getraiderente in die Villication Silikensothe²².”*

Het bos werd daarna door Meinwerk geschonken aan zijn klooster Abdinghof te Paderborn, samen met een hof en een kapel in Renkum.

Gemeend wordt wel dat dit Conenbusch hetzelfde is als het latere Koenenbos²³ op de Zuid-Veluwezoom en het bedoelde molenwater bevindt zich in deze visie in Helessem, Heelsum. Deze placering, ook door deze auteur eens verwoord, is plausibel, niet alleen vanwege de naamsovereenkomsten Conenbusch-Koenenbos en Hessessem-Heelsum, maar ook omdat de Vita-auteur zijn teksten over Cononbusc en Helessem heeft geplaatst ná monte Lare iuxta Heimmeberg (het gebied Laar bij de Heimenberg bij Rhenen) en vóór Radinheim (Renkum) en Reinwic (Randwijk).



*Afbeelding: Alle die C. Mt. heggen gelegen in Coenenbossche.
Thomas J. Witteroos, anno 1570. (Bron: Gelders Archief, 0012-K262.)*

Tersteeg schrijft: “*Het lijkt me zeer waarschijnlijk dat het “Cononbusc” in de Vita (Meinwerici) de latere, enigszins vergeten Eijerhegge in het Koenenbos is geweest.*” Het is niet geheel duidelijk wat Tersteeg hier nu precies bedoelt. Hoe dat ook zij, de Eijerhegge is een naam die voor het eerst in de 18^e eeuw is gebruikt ter aanduiding van de hegge die Witteroos in 1570 de Booc(h)hegge heeft genoemd, een hegge die **in** het Koenenbos heeft gelegen.

Maar het is toch wat moeilijk in te zien, dat Cuono als ministeriaal van Meinwerk gronden zou hebben in een gebied dat van Adela was/moet zijn geweest, die in 1015 nog in leven was, terwijl Meinwerk nog maar kort – sedert 1009 – bisschop was van Paderborn.

Het toponiem *Are* kwam rond het jaar 1015 op de Veluwezoom welhaast zeker (in de archieven) niet voor. Maar ook later in de tijd, tot in de 17^e eeuw, niet. Het is onwaarschijnlijk dat *Are* zou zijn te relateren aan *Arnhem*, woonplaats van *Ar(n)o* resp. in de niet aangetroffen maar veronderstelde andere schrijfwijze *Ar(n)e*. De plaats kwam in het jaar 893 voor als *Arneym* en in 1222 nog steeds.

Meerdere graven van *Are* komen voor in de Regesta Imperii vanaf vroeg in de 12^e eeuw; uit de context valt soms op te maken dat *Are* te placceren is in het gebied van het huidige Landkreis Ahrweiler, Rijnland-Palts (D). In de 12^e eeuw is *Kagun*, volgens Regest R.I. IV, 1,2 n. 358 van 25-12-1145, *Hauptort der Grafschaft des Grafen von Are*. Gysseling tekent aan: *Kagun aan Unb. in der Ahrgend*.

Het molenwater te Helessem in de schenking van 1015 werd door een andere persoon dan Cuono geschonken. Is het aannemelijk dat naast de Paderborner ministeriaal Cuono er te Helessem – in de zin van Heelsum – nog een ander met Paderborn gelieerde grondeigenaar zou zijn in 1015?

Gysseling placeert het Helessem uit de Vita Meinwerici in Regierungsbezirk Detmold, Tenckhoff zegt dat het misschien betreft Elsen, Kreis Paderborn. En in Acta Sanctorum, Anhang Juni I wordt Helessem aangeduid als een *oppidum westfalen*, een verhoogde plaats, een versterking, in Westfalen. Er was ook een *Helessem* in de *Molengou*, in de streek van Geldern en Süchtelen. Naast deze Helessems zijn nog meerdere gevonden.

Leupen stelt: In tegenstelling tot de interpretatie in De Veluwe, workingpaper IPP nr. 4/werkschrift Historisch Seminarium nr. 14 van de Universiteit van Amsterdam, moet het in de Vita Meinwerici genoemde Cononbusch (pag. 85: “*waarschijnlijk het Koenenbos gelegen tussen Heelsum en Oosterbeek*”) gezocht worden in de omgeving van Paderborn (Balzer, pag. 720: “*Köningsbusch in het tekstkadaster van 1782, Können busch in de Abdinghofse goederenlijst van 1633*”).

Wellicht, echter, lag het *Are* van Cuono in de Duitse Eifel, nabij Nüburg, Adenau en Altenahr. Het hedendaagse Adenau is de voortzetting van het middeleeuwse *Adanun*, dat wordt genoemd in de zojuist vermelde schenking van 1015.

Het toponiem *Conenbusch* uit 1015 vertoont overeenkomst met het huidige *Konnenbusch*. Vanuit het Belgische Bütgenbach loopt een weg *Zum Konnenbusch* oostwaarts richting Adenau, op ettelijke tientallen autokilometers afstand.

Daarop afgaande zal er een ‘Koenenbos’ zijn geweest ten westen van Adenau. Dit gebied is nu gecultiveerd, enkele bosrestanten daargelaten. Het is m.i. meer dan waarschijnlijk dat het Conenbusch uit 1015 niet identiek is aan ‘ons’ Koenenbos.

Ondertussen blijft de vraag hoe het gebied tussen Heelsum, Wolfheze, Dorenweerd en Oosterbeek dan wel aan de naam Koenenbos is gekomen. Aangezien er meerdere ‘koenenbossen’ zijn, is het mogelijk dat het toponiem Koenenbos een soortnaam is geworden, ter aanduiding van een bos, een koenenbos, in eigendom van Meinwerk en door hem geschonken aan de Abdinghof? Is het – na 1016/1017 toen koning Koenraad II zijn hoogzwangere vrouw Gisela in Oosterbeek zou hebben achtergelaten om te bevallen – naar hem vernoemd en daarna verhaspeld tot Koenenbos?

En tenslotte: als het Conenbusch van Cuono niet identiek is aan het Coenenbos van Witteroos, betekent dat nog niet dat laatstgenoemd bos niet ooit van de familie van Hamaland kan zijn geweest. Dat kan wel en is zelfs waarschijnlijk. Blommesteijn merkt op, dat het bos mogelijk kwam uit de erfenis van Immed en was overgegaan op Diederik en Meinwerk.

Dorenweerd

Wijdverbreid is de aanname dat het gebied waarin de van Dorenweerds vanaf 1260 of vroeger woonachtig waren, eigendom was van de van Hamalands. In dit onderzoek is géén auteur gevonden die een andere mening is toegedaan. Eerder al heb ik het vermoeden geuit, dat de van Dorenweerds afkomstig waren van het Groningse plaatsje Toornwerd, destijds gelegen in Hunsingo, waar de van Hamalands goederen hadden, welke later zijn overgegaan aan het stift Elten. Dit Toornwerd kwam omstreeks het jaar 983 voor als *Thornwrđh* in een cysregister van het klooster van Werden, het klooster dat de kerk van Oosterbeek bouwde. In de 10^e/11^e eeuw komt de plaats voor als Thornuurd²⁴. Andere schrijfwijzen voor het Groningse dorp waren o.a. Doornwert, Toornwert, Dorenwert en Dornewert; in de middeleeuwse praktijk werden deze schrijfwijzen gewoon naast elkaar gebruikt ter identificatie van één en hetzelfde dorp, voor Dorenweerd en Toornwerd. In de middeleeuwen waren er zeker contacten tussen Hunsingo (en ook Fivelgo en Middag) en de zuidelijke en zuidoostelijke Veluwezoom en de Achterhoek, maar het voert te ver daarop hier nader in te gaan.

Wolfheze

De plaats werd niet genoemd in enig stuk dat gaat over de Hamalandse goederen of over hun eigenaren. Het vermoeden bestaat dat het dorp rond het jaar 1000 onder de naam Wolfhast of Wolfheest eigendom was van Adela van Hamaland en Balderik.

In het tijdvak 1014-1020 deed graaf Balderik, de man van Adela, een schenking van twaalf horige mannen aan het altaar van St. Maarten van zijn stift in Zifflick, juist over de grens bij Nijmegen. Adela gaf haar instemming met de schenking en dit leidt tot de gedachte²⁵, dat de mannen afkomstig waren uit dorpen die aan Adela hebben behoord.

De horigen kwamen uit een tiental plaatsen, waaronder Duethekin of Duethekinum, Reinconem en Wolfhastum. De beide eerste namen wijzen op Doetinchem. Reinconem kán staan voor Renkum, maar dat is toch twijfelachtig; het voert te ver om daarop hier dieper in te gaan.

Wolfhastum kan staan voor Wolfheze als de woonplaats van Wolfhast. De vernoeming van personen in plaatsnamen was bij middeleeuwse Friezen een gewoonte²⁶. Het gebruik van het achtervoegsel *-heem/-hem/-um* is van frankische oorsprong en is bepaald niet ongebruikelijk in de regio: Renkum, Heelsum, Berenchem (Bennekom). Andere dergelijke namen in de regio zijn Arnhem, Wekerom en, iets verder weg, Ellecom. Ook hier dus plaatsnamen vernoemd naar personen.

De frankische periode ‘loopt’ van ± de 3^e tot ± de 9^e eeuw. Volgens Groneman was Wolfheze in de 8^e eeuw en eerder bewoond. Het is niet onrealistisch te veronderstellen, dat de naam *Wolfhast* uit 1025 is geëvolueerd in *Wlfhazen* (Wolfhazen, Wulfhazen) zoals Wolfheze werd genoemd in een rekening van het Richterambt van Veluwezoom over 1333.

Heelsum

Heelsum werd niet genoemd in de boedelscheiding van eind 996, noch in enig ander stuk over de Hamalandse goederen en gronden. Tersteeg meent, dat het klooster Abdinghof zeker bezittingen in deze plaats had. Dat lijkt inderdaad zeer aannemelijk, maar mij zijn geen details bekend. Niet onmogelijk, waarschijnlijk zelfs, werd de nederzetting gerekend onder Renkum om dan – later in de tijd – daarvan afgesplitst en onder Dorenweerd gebracht te worden. Heelsum kan volgens Blommesteijn, evenals het Koenenbos, uit de erfenis van Immed zijn overgegaan op zijn zonen Diederik en Meinwerk.

Renkum

Het praedium Renkum werd na 18-12-996 verdeeld tussen het stift Elten en het echtpaar Adela-Balderik.

Over de vragen welke gronden, rechten en goederen nu precies aan het oorspronkelijke praedium Renkum behoorden en hoe de verdeling daarvan op de grond van de boedelscheiding in 996 precies voor de partijen uitviel bestaat onzekerheid. De omvang van de erfdelen is onbekend, de locaties en de begrenzingen ook.²⁷ De locatie van de kerk en zijn directe omgeving zal omstreeks 1015, is mijn vermoeden, van Adela zijn geweest.

In de Middeleeuwen had Renkum een gasthuis.

Gasthuizen zijn oorspronkelijk middeleeuwse instellingen, die zich richten op de verzorging van zieken, armen en ouderen, niet primair op lichamelijke genezing, maar vooral op het zieleheil. Ze werden aanvankelijk door de kerk of door een klooster gebouwd, soms ook door een bisschop en bestaan vaak uit een lange zaal, die uitkomt op een kapel of kerk.

De Arnhemse stadsrekeningen 1372/1373 vermeldden de volgende post: “*Johannes int Gasthuus in Redinchem 6 s*”. In 1405 kwam het gasthuis opnieuw in de archieven voor. Blijkens een brief uit dit jaar van de Eltense abdis Lucia van Kerpen gaf zij aan het Renkumse klooster in pacht al het land dat het stift in Renkum bezat en dat viel onder de Nederhof, inclusief alle toebehoren, met uitzondering van een aantal rechten, mannen en goederen, waaronder een gasthuis. Dateert dit gasthuis uit de Hamalandse tijd en is het na de boedelscheiding van 996 overgegaan op het Eltener stift?

Het werd niet genoemd in enig stuk dat gaat over Wichman's giften aan het stift, noch in enig document dat gaat over de boedelscheiding van 996.

Indien het antwoord daarop echter ja is, is het waarschijnlijk het oudst bekende gasthuis in Nederland. Maar het ligt toch meer in de rede dat 'Elten' het gasthuis bouwde. De locatie van het gasthuis is onbekend.

Bennekom

Volgens de Kostersteen (nr. 109, A. Nooy en nr. 112, J.C. Rigg) was Wichman van Hamaland de eerst bekende eigenaar van Nergena, hemelsbreed ca. 1,5 km verwijderd van de Alexanderkerk. Later zou Adela het goed in eigendom hebben en Wikipedia meldt Adela als eigenaresse in 975. Echter, een afdoend bewijs is niet gevonden. Het Moftbos bij Bennekom wordt na december 996 door het echtpaar Balderik/Adela teruggegeven aan 'Elten'. De Schoonhul tussen Wageningen en Bennekom, het Haverlant bij Wageningen en 'die Venteler' bij Bennekom waren onderverdeeld bezit van de abt van de Abdinghof en de abdis van Elten.

Zoals al opgemerkt is het redelijk zeker, dat Meinwerk de naam van Alexander aan de Bennekomse kerk gaf.

Duidingen

Het stift Elten en Adela en Balderik waren in het eerste kwart van de 11^e eeuw belangrijke grondeigenaren op de zuidelijke Veluwezoom. De omvang, de begrenzingen, van hun goederen zijn onbekend, maar lagen zeer waarschijnlijk in de dichte nabijheid van de Wolfhezer en de Bennekomse kerk; de kerk van Renkum werd gebouwd op Hamalandse grond²⁸.

3. MEINWERK VAN HAMALAND

Hij werd ook Maginwercus genoemd en Maginward (aan het begin van de 11^e eeuw, toen hij nog kapelaan was). Andere namen of schrijfwijzen zijn Meginwerk en later, als bisschop, soms Megnardus (1027) en Mainwerc of Meinwercus.

Meinwerk's levensdata zijn ± 975 en 1036.

Enkele feiten uit zijn leven: Student aan de domscholen van Halberstadt en Hildesheim, waarschijnlijk samen met de latere koning/keizer Hendrik II. Na beëindiging van zijn studies keerde hij terug naar Halberstadt, werd er tot priester gewijd en tot kanunnik benoemd. In de herfst van 987 werd hij kapelaan genoemd en hij is dat gebleven tot aan zijn bisschopswijding in maart 1009. Pikant detail: hij was kapelaan van keizer Otto III, de keizer die in december 996 de boedelscheiding uitsprak tussen Adela en Balderik en het stift Elten.

Na de dood van Otto benoemde Hendrik II hem tot zijn hofkapelaan en later tot bisschop van Paderborn; een overweging van Hendrik om dat te doen zal wel zijn geweest, dat het bisdom arm en Meinwerk rijk was.

Bisschopswijding op 13-03-1009. In augustus en september 1010 vond de veldtocht plaats van de keizer in Polen.

Wanneer deze zich wegens ziekte terugtrekt gaat een deel van zijn troepen, nu mede onder leiding van Meinwerk, door de gouwen Cilensi en Diedisisi en de stad Glogau, alles verwoestend wat op hun weg kwam. Herbouw van de Paderborner Dom (een bisschopskerk) en inwijding daarvan op 15-09-1015. In 1031 stichting van het eigenklooster Abdinghof en rond 1035 van het stift Busdorf, juist buiten Paderborn. Nam deel aan synoden, hofdagen en rijksvergaderingen. Bezocht enkele malen de stad Rome in het gevolg van de koning en was ooggetuige van de kroning van Hendrik II in 1014 en van Koenraad II in 1027. Hij deelde zijn bisdom in in parochies en gaf de aanzet tot de bouw van vele kerken en kapellen. Hij werd door de kerk heilig verklaard.

Tenckhoff zegt het volgende over Meinwerk: *“So tritt uns Meinwerk aus dem Bilde der Vita als eine tüchtige und, wenn auch derbe, so doch im Grunde wohlwollende und gutmütige Persönlichkeit entgegen, als ein treuer Diener der Kirche und des Königs, als ein wahrer Vater des ihm anvertraute Bistums.”*²⁹

Meinwerk, vermoedelijk geboren te Renkum en vanaf de 1020-er jaren grondeigenaar op de Veluwezoom, had de gelegenheid zich intensief met het gebied te bemoeien; zijn kennis van het gebied was hem natuurlijk van groot nut. Bovendien had Meinwerk het elan van zijn relatief jeugdige leeftijd. En tenslotte: hij had relaties in alle geledingen van de kerk en van het rijk. Zijn relaties met de rijksvorsten waren goed en nauw.

Kortom, Meinwerk had, als géén ander in zijn familie en daarbuiten, de mogelijkheden een dergelijk grootschalig project – de gelijktijdige bouw van eigenkerken op de zuidelijke Veluwezoom en welhaast zeker ook elders – uit te voeren. Concreet bewijs daarvoor ontbreekt, aanwijzingen zijn er wel.

Een eerste indicatie, dat hij een dergelijk project niet schuwde is te vinden in een oorkonde van 15-09-1015, waarin hij zekere maatregelen trof aangaande minimaal 45 *Kirchenbauten*, voor het geval hij vroegtijdig zou overlijden. Om welke plaatsen het hier ging is onbekend, maar het zullen wel niet alle eigenkerken zijn geweest.

Verdere aanwijzingen komen uit een charter uit 1368. Dit document behelst een overzicht van het bisdom Utrecht in 1278, waarin de plaatsen Arnhem, Oosterbeek en Ede werden genoemd. Arnhem en Ede werden enkele malen vermeld en Oosterbeek slechts éénmaal³⁰. Aan dit stuk kunnen de volgende conclusies worden verbonden:

- De kerken van deze drie plaatsen zijn bisdomkerken en dateren van resp. 9^e/10^e eeuw, ± 975, en niet vóór het begin van de 12^e eeuw. De kerk van Ede werd voorafgegaan door een houten kerkje en dit zal ongetwijfeld flink ouder zijn dan het begin van de 12^e eeuw. Deze kerken dateren dus van vóór het begin van de 11^e eeuw, d.w.z. van voor de tijd, dat Meinwerk heeft kunnen optreden als bouwheer.

- In het stuk komen geen plaatsen voor, gelegen ten westen van Oosterbeek en ten zuiden van Ede. En het is nu juist dit gebied, waar de van Hamalands en het stift Elten (groot)grondeigenaren waren in de eerste helft van de 11^e eeuw.

Over de kerken van Wolfheze, Renkum en Bennekom zijn over het algemeen weinig en heel vaak alleen onvergelykbare data voorhanden.

Of alleen gegevens, die geen of nauwelijks aanknopingspunten bieden omdat ze altijd en vrijwel overal op de Zuid-Veluwezooom en elders in acht zijn genomen, zoals b.v. de vorm (gewoonlijk rechthoekig), gebruikt materiaal (tufsteen), hoofdingang aan westzijde, locatie (nabij watergang en noord-zuid lopende weg), de oriëntatie (oost-west of ongeveer oost-west) en de relatieve hoogte in het veld.

Romaanse kerken in Wofhees en ommeringh

	Wolfheze	Renkum	Bennekom
Bouwtijd	≈ 1000 ^A	tussen 996 en 1031 ^B	≈ 1100 ^C
Patroon	Onbekend	Onbekend	Alexander
Gronden ^D	DN	KL	DN
Schip ^E	rechthoekig, éénbeukig	vierkant, éénbeukig	rechthoekig, éénbeukig

- A. Groneman (1893), Pleyte (1893) en Heidinga/v.d. Bunt (1977) resp. kerk behoort tot *de eerste steenen Christelijke kerken*, ca. het jaar 1000, 11^e eeuw.
- B. Latere dateringen: 11^e eeuw (1838, Eijck van Zuilichem en 2^e helft 12^e eeuw (± 1952, Demoed.).
- C. Op basis van het gegeven dat tijdens restauratiewerkzaamheden in 2006/2007 een tufstenen fundering is aangetroffen met daarin een cementtype dat tot aan de 11^e eeuw is gebruikt, wordt het meer dan waarschijnlijk geacht dat er een nog kleinere kapel of kerk is geweest vanaf begin 11^e eeuw.
- D. Hier wordt aangegeven of leden van de familie van Hamaland gronden in eigendom hadden in of nabij de vier genoemde plaatsen: DN – ja, in elk geval in de dichte nabijheid van de kerk en KL – ja, grond van de kerklocatie in eigendom van de familie.
- E. Een éénbeukige, rechthoekige kerk werd gewoonlijk een zaalkerk genoemd.

Definitief bewijs dat Meinwerk betrokken was bij de bouw van de kerken van Bennekom en Wolfheze ontbreekt; zoals gezegd, werd de kerk van Renkum waarschijnlijk door Adela gebouwd. Indien desondanks er tóch van wordt uitgegaan, dat Meinwerk de bouwheer was van de kerken van Wolfheze en Bennekom zullen deze beide kerken te dateren zijn in het tijdvak van zijn episcopaat (1009-1036) en wellicht iets later dan 1036, omdat lopende bouwwerken zullen zijn doorgezet ook na zijn dood.

En het is zelfs mogelijk, dat Meinwerk's bouwactiviteiten gedurende langere tijd na zijn overlijden zijn voortgezet. Twaalf jaar na de dood van Meinwerk werd een neef, Imad genaamd, bisschop van Paderborn (1051-1076). Imad was ongetwijfeld bekend met Meinwerk's activiteiten en kende de zuidelijke Veluwe wellicht ook. Gemeend wordt wel dat hij een kind is Emma van Hamaland, (vermeende) zuster van Meinwerk, en Liudger, zoon van de Saksische hertog Herman Billung.

Zo konden dan de bewoners van Wolfheze, Renkum en Bennekom al vroeg naar hun eigen kerk in de buurt. Maar, niet alleen zij. Ook de gelovigen uit de dorpen aan de andere kant van de Rijn gaan er ter kerke.

Bij de – bij een – kerkelijke indeling werden Driel, Heteren, Randwijk en Opheusden organisatorisch onder de Veluwe gebracht. De buurtschap Driel heeft volgens Demoed tot ca. 1470 aan Oosterbeek behoord; volgens Nolet en Boeren vormt de parochie Driel sinds 1464 een afzonderlijk dekenaat³¹. Heeringa meent dat Driel omstreeks het midden van de 16^e eeuw nog tot de Veluwe heeft behoord.

Heteren viel onder parochie Wolfheze, Randwijk onder Renkum. De Opheusdener kerk tenslotte viel onder die van Wageningen. Ook de bewoners van Lakemond hebben in Wageningen gekerkt³².

Tot hoe lang precies deze indeling heeft geduurd is niet geheel duidelijk, maar die kwestie valt buiten het bestek van dit thema.

De kerken van Wolfheze en Heteren hadden niet alleen een kerkelijkorganisatorische band. Beiden waren eigendom van de burggraven van Montfoort en in het (leen)bezit van de Ridderlijke Duitse Orde in Utrecht, of van de families van Wijhe en – later – de familie van Wilp, bewoner van Rosande.

In een charter van 29-04-1509 wordt de Wolfhezer kerk aangemerkt als ‘moederkerk’ van die van Heteren. In een oorkonde van deze datum, legde Steven van Zuylen, landcommandeur van de RDO, vast dat hij er onlangs was achter gekomen, dat de kerk van Heteren het al geruime tijd zonder een pastoor had moeten stellen. De kwestie lijkt wat netelig, voor Steven, voor de RDO en voor het bisdom. Aspirant pastoors worden ter benoeming door de kerkeigenaar of -bezitter voorgedragen aan het Utrechtse bisdom, dat de voordracht gewoonlijk overneemt. De voorganger van Steven als kerkleerbezitser – Evert van Wilp – was eind maart 1505 overleden. Mogelijk was Steven vergeten een pastoorsvoordracht te doen toen dat nodig was na Evert’s dood, mogelijk had het bisdom een steekje laten vallen. Hoe dan ook Steven verklaarde in het charter “*wolffheesen als moederkercke ...van de kerk te Heteren en dat hij die selve prochie kercke the Heeteren den eersamen Bruno Henricksz. Gegeve ind gheven ter institutie aan de proost van St. Pieter te Utrecht.*”

Het was trouwens voor het eerst – en voor het laatst – dat de Wolfhezer kerk als moederkerk van die van Heteren werd aangeduid.

Ook blijkt uit een akte van 17-04-1645, dat in Heteren een vicarie tot Wolfhees was gevestigd. De tekst luidt: “*Een parceel bouwlandts, groot omtrent vierdenhalven mergen, genant de nieuwe graeff, tot Heteren in den ampte van Overbetuwen gelegen, daer oostwarrt de pastorie van Heteren naest gelant is ende de vicarie tot Wolffheese, zuytwarrt st. Agneten clooster tot Arnhem, westwarrt hetselve clooster ende Willem van Settens erffgenamen, ende noortwarrt Jan Jacobs erff; nevens noch een hoffstedeken landt mettet bepaet daerop staende, ooc tot Heteren an den dick in sijnne bepalunge gelegen, ten Zutphensen rechten tot een besonder leen ontfangen bij....*” Hiermee werd N. van de Warrt op de genoemde datum beleend.³³

Beelaerts van Blokland geeft als reden voor dit alles “..... *de hooge Veluwezoom vroeger bewoond is geweest en de oudste kerken aan die zijde hebben gestaan, terwijl de overzijde der rivier te dezer plaatse oorspronkelijk slechts op enkele hooger gelegen gedeelten geschikte woonsteden bood.*”³⁴

Maar hoe oud zijn deze Betuwse kerken nu eigenlijk. Hier een overzicht.

Driel	Kerkschip uit de 14 ^e , kerk uit de 15 ^e eeuw.
Heteren	Hoogstwaarschijnlijk een tufstenen kerk uit de 12 ^e eeuw. Kerk genoemd op de kerkenlijst van 1395 van de Domfabriek.
Randwijk	Mogelijk 12 ^e /13 ^e eeuw. De kerk wordt vermeld in 1395 op de kerkenlijst van de Domfabriek.
Opheusden	Kerk 13 ^e /14 ^e , toren 14 ^e , koor 15 ^e eeuw, schip uit 1524.

Deze vier kerken behoorden tot het dekanaat van Veluwe. Opvallend is dat ook het Stichtse Rhenen daaronder viel. Blommesteijn merkt op, dat (o.a.) : *“Randwijk de Laarseberg en de kerk van Rhenen mogelijk uit de erfenis van Immed kwamen en na zijn overlijden waren overgegaan op Diederik en Meinwerk.”*

Zo kans dus, later in de tijd, Meinwerk's Veluwse kerkbouwijver ook Betuwse gelovigen ten goede zijn gekomen. Had hij dat geweten dan zou hij er waarschijnlijk wel mee in zijn nopjes zijn geweest. Maar misschien hééft hij er wel weet van gehad.

Want, waarom zou de kerkbouw in de Rijnregio vanaf Oosterbeek tot Rhenen en vanaf Driel tot Opheusden al niet door hem georkestreerd kunnen zijn geweest? Al of niet samen met die andere bekende kerkbouwer, bisschop Bernulfus van Utrecht? Misschien zal het ooit bekend worden. Ik hoop zéér dat dit stuk een aanzet zal geven tot dieper en breder onderzoek door professionals.



Een vraag die welhaast zeker niet meer te beantwoorden zal zijn, is die naar het echte en diepe waarom achter Meinwerk's (nog steeds vermeende) keuze voor het geïsoleerd liggende en nagenoeg lege gebied van Wolfheze als bouwplaats van zijn kerk.

Niet onwaarschijnlijk staat de kerk op de grens, een grens, van zijn territorium op de Zuid-Veluwezoom. Wilde hij juist dáár een getuigenis aan de passant geven – een “statement” maken – van zijn geloof: hier betreedt U, reiziger, het gebied van een heer die het christelijk geloof is toegedaan?

Afbeelding: Deksel van de sarcofaag van Meinwerk. (Bron: Wikipedia.)

Was Wolfheze een nog heidens gebied, waar hij een zichtbaar teken van zijn geloof heeft willen neerzetten? Het dorp ligt op het noordelijkste punt van de heerwech. Was het een jongensdroom om een kerk te bouwen te midden van grafheuvels, symbolen van onchristelijke bewoners?

Zoals gezegd, dát zal wel altijd onbekend blijven.

(**) Wilt U meer informatie over het middeleeuwse Wolfheze dan kunt U een digitale versie krijgen, gratis, van ‘Oud-Wolfheze, kerspel en dorp’ door een aanvraag per mail aan h.jansen-rbe@kpnplanet.nl. Ik moet er wel op wijzen, dat de inhoud thans ietwat gedateerd is: in de voorbije 6 jaar is veel nieuw materiaal gevonden en zijn nieuwe inzichten ontstaan.

Noten

1. Door Wikipedia omschreven als “*de toegepaste wetenschap, die zich bezighoudt met het ontwerpen, realiseren en onderhouden van objecten die vastzitten in de grond.*”
2. Het verschijnsel ‘eigenkerk’ bestond al tijdens het pausschap van Gregorius de Grote en was vanaf het jaar 700 vrijwel overal in gekerstend West Europa aanvaard. Officieel werd het systeem erkend in 826. Het zou eeuwen in zwang blijven.
3. De toren staat gewoonlijk aan de westzijde van de zaal.
4. Het huidige wapen van de gemeente Renkum bevat in het vierde kwartier een rode schuinbalk. Dit is een verwijzing naar het wapen van de heren van Bahr, dat in goud een rode schuinbalk vertoont. Ook Angerlo, Rheden en Lathum hebben dat in hun wapen; Velp, Westervoort, Driel en Oosterbeek behoorden ook tot het gebied van Bahr. Of dit verband van gebieden uit nog vroegere tijden dateert is onbekend.
5. Vroege christelijke kerkjes werden vaak op heidense graf- of cultusvelden gebouwd: Zeist, Arnhem, Xanten, Zelhem, Drempt, Elden. De Elster kerk is gebouwd op Romeinse tempels.
6. Deze wegen waren niet meer dan karresporen, soms breed uitwaaiierend in het veld.
7. De aantrekkelijkheid van deze route is evident: nauwelijks hinder van beken, alleen bij Renkum moest de reiziger een beek passeren, beschikbaarheid van water, traject was dun bevolkt en niet sterk geaccidenteerd.
8. Geschiedkundige beschouwing van het oude handelsverkeer der stad Utrecht, H.M.A.J. van Asch van Wijck, 1842.
9. Labyrinten zijn van alle tijden. Veel middeleeuwse kerken hebben vloeren waarin labyrinten zijn verwerkt. In de 12^e en 13^e eeuw zou er een herleving zijn geweest van de prehistorische labyrinten.
10. Nederland in de prehistorie, Uitg. Bert Bakker, 2005. ISBN 90 351 2484 7.
11. Rond het jaar 1000 zijn sommige van deze goederen verdeeld tussen Adela/Balderik en het stift Elten, o.a. de prædia van Arnhem en Renkum; de grenzen van de gedeelde gebieden zijn onbekend; hoeven op de Laarseberg bij Rhenen, in 1016.

12. Er waren waarschijnlijk ook aftakkingen, die de heerwech kruisten bij hotel Wolfheze en/of bij het Kousenhuisje, waar de hellingshoek van de stuwwal nogal stomp was (is).
13. O.a. Renkum, Heelsum, Wolfheze, Wijhe, Hoogkeppel, Barchem, Zyfflich (D).
14. Enkele bergen die in de christelijk-religieuze beleving van belang zijn: Moria, Abraham's offer; Sinaï, de wetgeving; Sion, de tempel.
15. Sandr = zand. Aan het einde van het Salien, 200.000-120.000 v. Chr., smolt de ijskap. Het smeltwater spoelde weg naar de lagere delen van de stuwwallen en nam grote hoeveelheden zand en stenen mee die vlaktes vormden, sandr (spoelzandwaaier) genoemd. Deelen, Schaarsbergen, Wolfheze, Heelsum en Renkum liggen op dezelfde spoelzandvlakte, waarvan het zand afkomstig was van het gebied van Deelen.
16. M. Gout, *Symboliek in kathedralenbouw*, Uitg. Mirananda B.V. Den Haag, 2001. J.J. Timmers: *Christelijke Symboliek en Iconografie*, 2^e en 8^e druk.
17. R. Borman. *Archeologie in Gelderland*. Uitg. Terra Zutphen, ISBN 90-6255-090-8.
18. *Kwade mensen: Toverij in Nederland*, W. Blécourt e.a. Uitg. P.J. Meertens Instituut van de K.N.A.W. ISBN 90-70389-11-8.
19. Zijn publicatie heb ik niet kunnen vinden.
20. Maar hij merkt ook op dat het Renkumse graafschap er één was van "*onwezenlijke existentie*".
21. Blommesteijn zegt dat toen de eerste stenen kerkjes verschenen de rechthoekige bouwwijze werd overgenomen van de houten kerkarchitectuur.
22. G. van Berkel e.a., *Nederlandse plaatsnamen. Regesta historiae Westfalia: accedit codex diplomaticus*. De naam Kuno komt voor in *Regesta Imperii*. Blijkens RI II, 4 n. 2037 doet Heinrich II een schenking aan het klooster Kaufungen voor het zieleheil van (o.a.) zijn getrouwe Kuno. De schenking wordt op 14-01-1023 bekend gemaakt te Paderborn en daarom was wellicht deze Kuno identiek aan Cuono uit 1015.
23. De ligging en grootte van dit bos in 1015 is onbekend. De latere Oosterbeekse Heggen worden geplaceerd in het Koenenbos, zoals blijkt uit een aantal rekeningen en kaarten uit de 16^e en 17^e eeuw. Thomas Witteroos noemt zijn cartografische weergave van deze heggen in 1570: "*Van alle die C.M. heggen geleghen in Coenenbosch.*"
24. De dubbele *u* staat soms voor een *w*, ook komt voor *vurd* (h).
25. Zoals ook Kos doet met betrekking tot de schenking in 1003 van Balderik aan de abdi van Deutz, welke Adela's toestemming had.
26. *Werken Historisch Genootschap Utrecht*, 1866.
27. De geïnteresseerde wordt verwezen naar *Machtsstrijd in Hamaland*, A. Kos, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 5/2002, m.n. pag. 58; J. Tersteeg *Bijdragen en Mededelingen*, dl 67, 1973, pag. 2 e.v.
28. Gaat het bij deze grotere gebiedsdelen op de Zuid-Veluwezoom nu om aaneengesloten of om niet met elkaar verbonden gronden? En als het laatste het geval is, wie waren de eigenaren van de tussenliggende gronden?

De grenzen tussen die verschillende gronden zullen veelal zijn bepaald door veldwerken (wegen, bakens, scheidbomen, greppels, wallen, radstaken) en/of door bomen en natuurlijk voorkomende barrières en begrenzings (drassige gronden, beken, scherpe terreinafbakeningen). Wellicht ook waren vroege(re) parochiegrenzen mede bepalend voor de grenzen tussen gronden van verschillende eigenaren. Daarover valt anno 2014 niets meer te zeggen.

29. Betekenis in mijn vertaling: Zo komt Meinwerk uit het beeld van de Vita naar voren als een *'tüchtige'* (o.a. degelijk, ijverig, betrouwbaar), zij het *derbe* (?), maar toch in de grond welwillende en goedmoedige persoonlijkheid, als een getrouwe dienaar van de kerk en van de koning, als een echte vader van het hem toevertrouwde bisdom.
30. *Osterbeke xx s. lovan. de toto anno*. Kronyk van het Historisch Genootschap Utrecht, 1857, pag. 169 e.v.
31. Oordeelkundige Inleiding, W.A. van Spaen, Vol. 4, 1795, Verbeteringen.
32. Het archief van het huis Bergh, brievenlijst.
33. Register Leenaktenboeken vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen, kwartier Nijmegen.
34. Het archief van het huis Bergh, Inleiding.

Voornaamste bronnen

- BLOMMESTEIJN, C.M. e.a.: De Veluwe, archeologisch-historische verkenning van de bewoningsgeschiedenis tot 1200, 1977.
- DEMOED, E.J.: Van een groene zoom aan een vaal kleed, 1953.
- GLAZEMA, P.: Gelre's Bijdragen en Mededelingen, deel 51 pag. 63 e.v.
- GYSSELING, M.: Toponymisch woordenboek, 1960.
- HEINE, J.R.F.: Het verhaal rondom de dorpskerk van Bennekom door de eeuwen heen, 2007. De Oude of Sint Alexanderkerk, download 02-06-2012.
- JANSEN, H.: Oud-Wolfheze, kerspel en dorp, 2007/2008. De Zuidzoom in de Middeleeuwen I, 2011.
- KOS, A.: Machtsstrijd in Hamaland, Jaarboek van de Middeleeuwse Geschiedenis, 5/2002.
- KUYS, J.: Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht, 2004. Valkhof Pers, Nijmegen; ISBN 90 5625 172 4.
- MILIS, L. e a.: De Heidense Middeleeuwen. Uitg. Kok, Kampen 1992. ISBN 90-242-6153-8.
- SCHMITT, J.C.: Bijgeloof in de middeleeuwen; ISBN 90-6168-445-5.
- SCHUIJF, J.: Heidens Nederland. Zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden. Uitg. Matrijs, 1995. ISBN 90-5345-063-7.
- TENCKHOFF, F.: Das Leben des Bisschofs Meinwerk von Paderborn, 1921.
- TERSTEEG, J.: Publikaties in Bijdragen en Mededelingen dl 67, 1973; dl 68, 1974/5; Cartularium O.L. Vrouweklooster. Emailwisseling najaar 2011.
- WERKMAN, W. e.a.: Artikel Redinghem-Dusinckhof in De Veluwe, archeologisch-historische verkenning van de bewoningsgeschiedenis tot 1200, 1977.
- WIKIPEDIA.